

تفکر و پژوهش در برنامه درسی تفکر و سبک زندگی

میترا دانشور

رئیس گروه درسی تفکر و پژوهش

آشنایی با برنامه درسی تفکر

آنچه انسان را از دیگر موجودات متمایز ساخته و او را اشرف مخلوقات کرده، داشتن قوه تفکر و تعقل است. زندگی انسان در طول تاریخ هرگز از تفکر و اندیشه خالی نبوده است، اما آنچه مهم است و ابعاد مؤثر این تفکر را وسعت می‌بخشد، پویایی اندیشه است. تفکر، شناخت از طریق عمل ذهن بر روی اطلاعات دریافت شده و اندوخته‌های قبلی برای تبدیل مجهول به معلوم و دستیابی به نتیجه است (نگاشت پنجم برنامه درسی ملی، ۱۳۹۰: ۶۸) و «تمامی فعالیت‌ها و فرایندهایی که موجب آگاهی فرد از جهان هستی می‌شوند شناخت نامیده می‌شود» (سیف، ۱۳۸۸: ۳۴۶). دانش‌آموزان در برنامه درسی تفکر و سبک زندگی دوره اول متوسطه درباره ابزار و منابع شناخت به تأمل می‌پردازند تا از این رهگذر ظرفیت‌های فکری خود را به‌عنوان انسان بشناسند و در زندگی به کار برند.

اصول و مفروضاتی که بنیاد این برنامه بر آن نهاده شده است به شرح زیرند.

- زمینه تفکر به‌صورت عام در همه افراد وجود دارد. تفکر جنبه‌ای از فطرت انسان است که آموزش و پرورش عهده‌دار شکوفایی، صحت آن، و سرعت و سهولت بخشیدن به آن است.
- دانش‌آموزان باید در مسیر تفکری قرار گیرند که با تعریف آن در مبانی دینی همخوانی دارد.
- تفکر و پژوهش فقط به‌معنای پژوهش در حوزه پدیده‌های مادی و با روش تجربی نیست، بلکه پدیده‌های انسانی و اجتماعی و موضوعات اعتقادی را نیز دربرمی‌گیرد و جست‌وجوی پاسخ سؤالات در چهار عرصه ارتباط با خود، خدا، خلق و خلقت است.

اهداف کلی برنامه درسی تفکر

- کسب صلاحیت‌های پایه و صفات و ویژگی‌های منش تفکر
- کسب بصیرت و بینش عمیق‌تر نسبت به امور و پدیده‌ها
- تحقق این اهداف در طول تحصیلات رسمی دنبال خواهد شد و خاص یک سال تحصیلی نیست. هدف اول از دو بخش تشکیل شده است: کسب صلاحیت‌های پایه تفکر و کسب صفات و ویژگی‌های منش تفکر. صلاحیت‌های پایه تفکر عبارت‌اند از: تخیل؛ حل مسئله؛ تفکر انتقادی؛ ابداع و خلق؛ تفکر نظام‌دار؛ کاوشگری؛ پرسش‌گری (هدایت

شکی نیست که جریان آموزش و پرورش نمی‌تواند از تفکر و مهارت‌های آن جدا باشد. اصولاً هر تغییری در شناخت انسان حاصل تفکر و یادگیری‌های اوست. از همین رو، یکی از رسالت‌های اصلی هر نظام آموزشی، پرورش صلاحیت‌ها و منش تفکر و تعقل است. با این نگاه، هر یک از عنوان‌های درسی، علاوه‌بر انتقال دانش و ایجاد زمینه یادگیری‌های جدید، به پرورش جنبه‌هایی از تفکر نیز می‌پردازند. از ریاضیات گرفته که اساس تفکر منطقی را شکل می‌دهد تا برنامه درسی هنر که پرورش تفکر خلاق مبنای آن است. با این توضیح، ضرورت وجود، شکل و محتوای برنامه‌ای درسی که اختصاصاً به «تفکر» بپردازد، موضوعی است که سال‌ها مورد بحث و نظر صاحب‌نظران تعلیم و تربیت در سراسر جهان و به‌تبع آن ایران قرار داشته است. از این روی، پس از انجام بررسی‌های لازم، درس «تفکر و پژوهش» در پایه ششم ابتدایی و درس «تفکر و سبک زندگی» در پایه اول دوره اول متوسطه، وارد برنامه رسمی آموزش و پرورش ایران شد.

تحول در برنامه‌های آموزش و پرورش ایجاد می‌کند که رسالت برنامه‌های درسی بازنگری و بازتعریف شود. از جمله تصریح در اینکه همه افراد را قادر سازند که متفکرانی مؤثر باشند؛ زیرا این قابلیت‌ها مورد نیاز هر فرد است. یادگیرندگان باید آگاهی‌شان را از خود به‌عنوان فردی متفکر گسترش دهند، راهبردهایی را برای تفکر مؤثر تمرین کنند و منش تفکر را که در طول زندگی به آن نیاز دارند، کسب کنند. اهداف و فرایند پیش‌بینی شده در سند تحول بنیادین، نیازمند تربیت نسلی فکور و اندیشمند است؛ نسلی که تصمیم‌گیری بر مبنای تفکر و خردورزی در بیشتر فعالیت‌هایش دیده شود و زندگی فردی و اجتماعی خود را بر این اساس سامان دهد.

در الگوی هدف‌گذاری برنامه درسی ملی، عناصر تفکر و تعقل، و ایمان جنبه محوری دارند. بدیهی است با تغییر در رویکرد و الگوی هدف‌گذاری هر برنامه، سایر مؤلفه‌های آموزش نیز تغییر می‌یابند؛ مؤلفه‌هایی از جمله نگاه به یادگیری، یاددهنده، یادگیرنده؛ روش‌های یاددهی - یادگیری؛ ارزشیابی؛ محیط یادگیری. این تغییر در دیدگاه، در مؤلفه‌های برنامه درسی تفکر و پژوهش پایه ششم ابتدایی و به‌تبع آن تفکر و سبک زندگی پایه اول متوسطه لحاظ شده است. آنچه در پی می‌آید چکیده‌ای از این تغییرات است.

مشاهدات، تحلیل، قضاوت براساس شواهد، تصمیم‌گیری؛ قضاوت براساس نظام معیار؛ تأمل در خود؛ خودارزشیابی براساس نظام معیار. در هر یک از فعالیت‌های طراحی شده برای ساعت تفکر تعدادی از این صلاحیت‌ها دنبال می‌شوند. نکته قابل توجه این است که برنامه درسی تفکر در پایه اول متوسطه بر پرورش توانایی حل مسئله، کاوشگری، تفکر انتقادی و قضاوت براساس نظام معیار تمرکز دارد. تمرکز بر این موارد به معنای حذف سایر موارد نیست، بلکه در سازمان‌دهی فعالیت‌ها نمود این صلاحیت‌ها آشکارتر است. صفات و ویژگی‌های منش تفکر شامل صفات و ویژگی‌های فردی و جمعی است. صفات و ویژگی‌های فردی به این معناست که فرد:

- اهل تفکر و تعقل باشد و هر موضوع و مسئله را همه‌جانبه بررسی کند.
- شجاعت بیان آرا و نظرات خود را داشته باشد.
- بالاتر از شجاعت نوع اول، شجاعت تغییر نظر خود، در صورت پی بردن به اشتباه بودن آن، و اعتراف به تغییر نظر را داشته باشد.
- نقدپذیر باشد.
- از مغالطه پرهیز کند؛ یعنی سخن غلط خود را با جملات به ظاهر درست به دیگران نقیولاند.
- از تعصب، پیش‌داوری و شرطی‌شدگی پرهیزد.
- به آگاه شدن و آگاه ماندن توجه داشته باشد.
- صفات و ویژگی‌های جمعی منش تفکر به این معناست که فرد:
- در مباحثه نوبت را رعایت کند.
- هیجان خود را کنترل کند.
- به سخنان دیگران گوش کند.
- نسبت به گزینه‌ها و عقاید گوناگون انعطاف‌پذیری داشته باشد.
- برای فهم عقاید دیگران و انصاف در ارزیابی استدلال‌ها بکوشد.
- به عقاید دیگران احترام بگذارد و نظرات مخالف را با استدلال رد کند.
- دیگران را به بیان نظرات خود ترغیب کند.
- به آگاه کردن توجه داشته باشد.

هدف دوم یعنی «کسب بصیرت و بینش عمیق‌تر نسبت به امور و پدیده‌ها» تعیین‌کننده مضمون‌ها و موضوعاتی است که به تحقق هدف اول کمک می‌کنند؛ یعنی موضوعاتی که درباره آن‌ها به اندیشه می‌پردازند. برای دستیابی به اهداف برنامه درسی تفکر مضمون‌هایی استفاده می‌شوند؛ مثل: مضمون‌های فعالیت‌های فلسفی شامل خطای تفسیر حواس، تجربه، فکر، دانایی، عقل، روابط امور و پدیده‌ها (علت و معلول، ناظم و منظوم، نظم کیهانی، تعادل، عمل و عکس‌العمل)، در جست‌وجوی معنا (حقیقت‌جویی و کمال، تعادل، راست و دروغ)، آفرینش انسان (جایگاه انسان در آفرینش)، هدفمندی خلقت، ویژگی‌های علم (ابطال‌پذیری)، و هویت. مضمون‌های فعالیت‌های

پژوهشی شامل برنامه‌ریزی پژوهش، اجرای طرح پژوهشی، ارائه نتایج پژوهش و اخلاق پژوهشی (امانت‌داری علمی).

● انتظارات عملکردی

یکی از ویژگی‌های آموزش‌های یادگیرنده‌محور این است که اهداف کلی نوشته می‌شوند. در این برنامه نیز این ویژگی رعایت شده است. لذا سطح دستیابی به این اهداف در پایه اول متوسطه با عنوان انتظارات عملکردی مشخص شده است. انتظارات عملکردی همان است که دانش‌آموزان باید حین و پس از انجام فعالیت‌ها در عمل خود آن را به نمایش بگذارند:

- طرح پرسش‌های مناسب و تشخیص مسئله
- شناسایی و تشخیص منابع و شیوه‌های مناسب جمع‌آوری اطلاعات
- کار روی اطلاعات و اندوخته‌ها برای تبدیل مجهول به معلوم
- برنامه‌ریزی برای دستیابی به پاسخ سوالات خود
- پیش‌بینی نتایج و پیامدها و بروز رفتار خردمندانه
- شناسایی تفاوت‌ها، شباهت‌ها و رابطه‌ها
- استفاده از زبان صحیح و دقیق برای توضیح آرا و نظرات خود
- استنباط و نتیجه‌گیری از یافته‌ها
- سنجش اطلاعات، ارزیابی و به چالش کشیدن ایده‌ها و اعمال خود و دیگران
- همفکری با دیگران در حل مسائل و مشکلات
- تحلیل و کشف معانی واژه‌ها
- استخراج معنا و مفهوم از تجربه‌های خود
- ارزیابی و به چالش کشیدن آرا و نظرات خود و دیگران
- به‌کارگیری مهارت‌های اجتماعی و آداب گفت‌وگوهای جمعی
- اصلاح و ارتقای نگرش‌های خود نسبت به پژوهش و یافته‌های علمی
- بررسی پدیده‌ها و روابط بین آن‌ها
- بررسی قوانین حاکم بر روابط بین پدیده‌ها
- بروز عمل اخلاقی در مراودات روزانه خود
- استفاده از معیارهای برخاسته از ارزش‌های دینی

ویژگی‌های برنامه پرورش تفکر

● توجه به مفهوم‌سازی به جای مفهوم‌آموزی

در ساعت تفکر، به جای آموزش مستقیم مفاهیم، دانش‌آموزان در حین انجام فعالیت و بحث و گفت‌وگو مفاهیم را می‌سازند. مضمون‌ها وسیله‌ای برای تفکر و تعقل و جست‌وجوی معنا و ساخت مفهوم هستند که دانش‌آموزان از طریق بحث و گفت‌وگو درباره آن‌ها مفاهیم را می‌سازند و دریافت و طرز تلقی خود را نسبت به یک موضوع روشن می‌سازند.

● برنامه آموزشی با توجه به تفاوت‌ها

در انتخاب و سازمان‌دهی محتوا باید به تفاوت‌های ناشی از محیط زندگی (شهری، روستایی، عشایری، فرهنگی و جغرافیایی)، جنسیتی و فردی دانش‌آموزان توجه شود. لذا در طراحی فعالیت‌ها سه بخش تجویزی، نیمه‌تجویزی، و غیرتجویزی (الزامی، انتخابی و اختیاری) در نظر گرفته شده است. تعداد ۲۸ هفته برای طول سال تحصیلی پیش‌بینی شده است.

● توجه به شناخت و فراشناخت

همان‌طور که ذکر شد «تمامی فعالیت‌ها و فرایندهایی که موجب آگاهی فرد از جهان هستی می‌شوند شناخت نامیده می‌شوند». در برنامه درسی تفکر دانش‌آموزان فقط به شناخت نمی‌رسند، بلکه درباره تفکر و چگونگی یادگیری خود نیز تفکر می‌کنند و به فراشناخت می‌رسند. فراشناخت به بیان ساده یعنی تفکر درباره تفکر. در این برنامه فرصتی فراهم می‌شود تا دانش‌آموزان در موقعیت حل مسئله قرار گیرند، دانش قبلی خود را درباره موضوع و مضمون به‌خاطر آورند، درگیر یافتن مفاهیم کلیدی، طرح پرسش، تحلیل علت-معلول، قیاس، بیان مؤلفه‌های ساختاری، ارزش‌های فرهنگی و... شوند و برای این کار از روش‌ها و معیارهای صحیح استفاده کنند، به استنتاج دست زنند و در مورد استنتاج‌های خود و روش دستیابی به آن‌ها با یکدیگر بحث و گفت‌وگو کنند. و یافته‌های خود را به زندگی گذشته، حال و آینده خود ارتباط دهند.

● بازتعریف نقش‌ها

(آموزگار، دانش‌آموز، خانواده، مدیر)

برای تحقق اهداف برنامه و توجه به اصول، نقش‌های مخاطبان برنامه به این شرح است:

● نقش دانش‌آموزان ایده‌یابی و ایده‌پردازی، مشارکت کردن، فعال بودن، حقیقت‌جویی و حقلابی، هویت‌یابی، شناخت و درونی‌سازی ارزش‌ها، خودیادگیری و فراشناخت نسبت به چگونگی یادگیری خود است. در طراحی فعالیت‌ها، تعیین مواد و وسایل، اجرا، و ارزشیابی بر این نقش‌ها تأکید می‌شود و سایر موارد با محوریت نقش دانش‌آموزان طراحی شده‌اند.

● نقش آموزگاران، اجرا، انتخاب‌گری، و طراحی فعالیت است. ● نقش اولیا حمایت از ایده‌های اساسی برنامه و تسهیلگری است. این نقش به‌حدی است که موجب دخالت در روند و جهت پرورش تفکر دانش‌آموز نشود.

● نقش مدیران پشتیبانی از ایده‌های اساسی برنامه و تسهیلگری برای اجرای مناسب‌تر برنامه در مدرسه است.

● استفاده از رسانه‌های گوناگون در ایجاد موقعیت‌های یادگیری

ایجاد موقعیت‌های پرورش تفکر در برنامه درسی اهمیت بسزایی دارد. مباحثه و گفت‌وگو، نوشتن تجربه‌ها و خاطرات و رخدادهای مطالعه و کتاب‌خوانی، نقد رسانه‌ها، به‌کارگیری روش‌های پژوهش، بررسی رفتارهای فردی و رخدادهای اجتماعی، قصه‌گویی و داستان‌خوانی، از جمله این موقعیت‌ها هستند. در ایجاد این موقعیت‌ها سعی شده است از انواع رسانه‌ها چون روزنامه، کتاب، فیلم و... (داخلی و خارجی) استفاده شود تا دانش‌آموزان با نقد و بررسی محتوای رسانه‌ها، شایستگی‌های زندگی در دنیایی پر از رسانه را تجربه و تمرین کنند.

● همخوانی با روش‌های آموزش یادگیرنده‌محور

روش‌هایی که در اجرای برنامه درسی تفکر و پژوهش نقش زیادی دارند، عبارت‌اند از: آموزش به کمک بحث گروهی، آموزش برای یادگیری اکتشافی و آموزش به کمک یادگیری مشارکتی. این روش‌ها به تحقق شایستگی‌هایی مانند کشف و ساختن دانش توسط دانش‌آموزان، کشف اینکه چگونه دانش به دست می‌آید، اندیشیدن درباره یادگیری خود، گوش دادن به صحبت‌های دیگران، تحمل دیدگاه‌های مخالف دیدگاه خود، رعایت حق آزادی افراد دیگر، وارسی انتقادی درک و فهم، نگرش‌ها، و ارزشیابی خود و دیگران کمک می‌کنند.

● ارزشیابی در خدمت آموزگار و دانش‌آموزان

ارزشیابی پیشرفت تحصیلی به‌گونه‌ای طراحی شده است که احساس آرامش و امنیت خاطر دانش‌آموزان را برای مشارکت در فعالیت‌های یادگیری تضمین کند. ارزشیابی باید در خدمت آموزگار و دانش‌آموزان باشد نه آموزگار و دانش‌آموزان در خدمت ارزشیابی. ارزشیابی رشد تفکر و تعقل از نوع ارزشیابی فرایندی است که به‌صورت مستمر انجام می‌شود. در برنامه تفکر و سبک زندگی نقش ارزشیاب هم برعهده معلم و هم دانش‌آموزان است. خودارزشیابی در این برنامه جایگاه ویژه‌ای دارد.

● کلام آخر

برنامه‌ای که برای ساعت تفکر پیش‌بینی شده است، خاص این ساعت نیست، بلکه رویکرد و روش این برنامه را در هر درس و ساعتی می‌توان به‌کار گرفت. مضمون فعالیت‌ها به‌گونه‌ای انتخاب شده است که نشان دهد در موضوعات درسی دیگر چگونه می‌توان این رویکرد و روش را به‌کار گرفت.